

Dollaryň galmagy: osmanly dežawýusy

Category: Kitapcy, Maliýe we ykdysadyýet, Nukdaýnazar, Sözler

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Dollaryň galmagy: osmanly dežawýusy DOLLARYŇ GALMAGY: OSMANLY DEŽAWÝUSY

Kitapcy.ru

Dollar bir ýerde duranok, garşa asmana «uçýar». Hemmeleriň dilinde – **dollar**. Çünki döwletiň diňe býužeti boşamady, edara-kärhanalaryň, hojalyklaryň býužetleri çepbe çöwrüldi. Uly il çeken zyýanyň öwezini doljak bolup çytraşýar, ýeri, biz näme üçin munuň düýp sebäbini biljek bolamzok. Osmanly döwleti hem edil şu ýagdaýy başdan geçirmedimi, bütin bu bolup geçýänler bir dežawýumy? 1838-nji ýyldaky taryhy şertnama düýp sebäbi açyk-aýdyň ortada goýýar...

Syýasatçy Abdüllatif Şener şol bir wagtyň özünde ussat alym. Onuň awtograf ýazyp ugradan «Osmanly maliýesiniň aç-açanlaşmagy» (“Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması”) kitaby taryhçylaryň känbir gyzyklanmaýan ugry bolan osmanly býužetlerini içgin öwrenýän gymmatly eser.

Professor Şener bu ylmy işinde osmanly ykdysadyýetine degişli tapylgysyz maglumatlary berýär.

Osmanly maliýesiniň aç-açanlaşmagy Günbataryň zory bilen boldy, osmanlynyň daşarky bergisi artmaga başlandan soň, oňa karz pul beren ýurtlar aljak zatlarynyň näderejede hipw astynda bolup-bolmandygyna göz ýetirmek üçin gysyşa ýüz urmaga başlady.

Karz pul almagy dowam etdiren Osmanly ilkinji gezek 1860-njy

ýylda býužetini **«Ceride-i Havadis»** gazetinde çap etdi! 1863-nji ýylyň iň saldamly býužetini bolsa kitap görnüşinde neşir etdirdi.

Professor Şener ylmy işine «Tanzimat döwründen bäri maliýe edaralarynyň nähili öwrülşiği başdan geçirendigi» baradaky sowal bilen başlapdyr.

Arasyna syýasatdan dolu günler girendigi üçin 1981-nji ýylda başlan işini 2008-nji ýylda tamamlandy we netijede gymmatly ylmy kitap elimize gowuşdy. We... «Osmanly maliýesiniň aç-açanlaşmagy» meni başga bir tanymal şahs we eser bilen tanyşdyrды...

■ **Näme üçin Tanzimat?**

Professor **Oktaý Güwemli...**

Türkiýede **buhgalteriýanyň taryhy** diýlende ýada düşýän ilkinji şahslardan...

Bütindünýä buhgalterler kongresine birnäçe gezek gatnaşdy. Bütindünýä buhgalteriýa taryhçylarynyň kongresine-de nutuklar berdi, topar başlyklygyny etdi. Buhgalteriýa we maliýe-hasaplaýyş taryhy boýunça ylmy-barlagçylar guramasynyň düýbünü tutujy we başlygy. **«Muhasebe ve Finans Tarihi» («Buhgalteriýa we maliýe-hasaplaýyş taryhy»)** žurnalynyň baş redaktory.

Ol 2014-nji ýylyň maý aýynda çapdan çykan **«Osmanly imperiýasynda döwlet buhgalteriýasy» («Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Muhasebesi»)** kitabyna awtograf ýazyp iberip, meni diýseň begendiripdi.

Hemişe ýazyp gelýärim: bizde ykdysadyýet binýatly düşünje marksizm bilen baglanyşdyrylandygy üçin taryha şu nukdaýnazardan seredilmedi.

Şular ýaly temadan ylmy iş geçirenler bolsa hemişe howply hasaplandy, hatda türmelere dykyldy. Şonuň üçinem şu tarapymyz doldurylman boş galdy...

Osmanly maliýe taryhy – osmanly buhgalteriýa taryhy hemişe ünsümi çekip geldi. Emma her näçe gynansak-da, bu temalarda barmak çommaldyp görkezere ýaly edilen iş ýok. Çünki bu boýunça ýeterlik çeşmedir maglumat-resminamalar-da ýok.

Seretseñizläň... Stambulyň eýelenen 1453-nji ýylyna çenli bar bolan buhgalteriýa boýunça resmi maglumat biziň günlerimize

çenli gelip ýetmändigi üçin Osmanlynyň gurlan ilkinji ýyllary hakyndaky döwlet buhgalteriýasy barada onçakly köp maglumat ýok!

Edil... professor Abdülatif Şeneriň osmanly býužetleri boýunça geçiren ylmy-barlag işleri ýaly professor Oktaý Güwemliniň osmanly buhgalteriýasynyň hasaba alyş medeniýeti boýunça geçiren barlagy-da bu hakykaty ýüze çykarýar: Uly öwrülişik Tanzimat bilen başlady. Sowal gutulgysyz: näme üçin?

Aslynda bu sorag häzir dollaryň näme üçin şeýlekin ýokary galýandygyny-da gözümiziň önüne dikýär!

■ **Sterlingiň galmagy**

Osmanly iňlisler bilen 1838-nji ýylda söwda şertnamasyny baglaşdy. Şol ýyl beýleki Ýewropa ýurtlary bilenem şertnama baglaşdy. Şeýlelikde **döwletçil ykdysadyýeti** aradan aýyrmagy makul bildi. Derhal gümrük paçlaryny azaltdy. Bazaryny arzan import harytlardan doldurdy.

Şol wagtdan başlabam import bäsdeşligine döz gelip bilmedik ýerli on müňlerçe ownuk önümçilik kärhanalary batdy. Osmanlynyň iň girdejili pudaklary kese ýerlileriň eline geçdi. Osmanly – edil şu günki bolşumyz ýaly, önümçiliksiz, emma sarp ediji ýurda öwrüldi.

Netijede, 1814-nji ýylda 1 iňlis sterlingi 23 osmanly teňňesine deňdi. 1839-njy ýylda 1 sterling 104 teňňä ýetdi! Yzyndanam daşarky bergiler geldi...

(Karz alnan pullaryň bir bölegi **«Dolmabahçe»**, **«Çyragan»**, **«Beýlerbeyi»**, **«Ýyldyz»** köşkleriniň gurluşygyna harç edildi.)

Osmanly – hut häzirki biziň bolşumyz ýaly, bergilerini bergi edip üzjek boldy.

Şeýle-de, hemişe öwüp arşa çykarlan 1839-njy ýyldaky «Tanzimat» permanynyň düýp maksady – Günbataryň bähbitleri üçin gurlan açyk bazar düzgüniniň-kapitalizmiň zerur kylan adminstratiw we maliýe reformalaryny durmuşa geçirmekdi...

Professor Şener bilen professor Güwemliniň birmeňzeş netijä gelmekleriniň sebäbi-de şunda...

■ **Parižde – 200 talyp**

Günbatar aç möjekler ýaly osmanly bazaryna çozdy. Emma bärde ullakan problemalar bardy. Osmanlynyň...

1). Sowatly, tejribeli ýörite hünärmenleri we zawod-fabrikleri dolandyrar ýaly mynasyp adamlary ýokdy.

2). Kadaly buhgalteriýa düzgüni kemala gelip ýetişmändi.

Şol sebäpli hem dessine Fransiýa okap bilim almaga 200 talyp ugradyldy. Bular Parižde söwda ugrundan bilim berýän ýokary okuw jaýlarynda (**Les Ecoles de Haute Commerce**) okadylar. Türkiýä dolanyp gelenlerinde ilkinji iş hökmünde Napoleonyň 1807-nji ýylda çykan «**Code de Commerce**» kitabynyň bir bölegini terjime edip «**Kanunname-i Ticaret**» («**Söwda düzgünnamasy**» ady bilen 1850-nji ýyldaky ilkinji söwda kanuny ýazdylar. Emma täze söwda kanunynda agsamalar bardy, çünki, osmanly söwda gatnaşyklarynda şerigat hökümleri ýöreýärdi! Bu täze kanun şonuň üçin diňe daşary ýurtly edara-guramalaryna (meselem «Osmanly» banky ýaly) ýöredi. Aýratynam... bu kanunda ikitaraply hasaba alyş düzgüni boýunça depderler ýöredilýärdi. Emma 1850-nji ýylda ikitaraply hasaba alyş düzgünini bilýän ne-hä bir buhgalter bardy, ne-de edara... Näme edilse gowy bolardy? Rlbetde... osmanly söwda we maliýe gatnaşyklaryny kolonialistik Günbataryň isleglerine görä kadalaşdyrmalydy...

■ «Merdiwan» bolup bilmedi

Wagtyň geçmegi bilen «Tanzimatyň» kararlary ýeterlik çäre bolup bilmedi. 1856-njy ýylda «Yslahat» permanyny çykardylar. Günbatar bilen gatnaşyklar ýygjamlaşdygyça gysyş hem gutulgysyz boldy. Bu gysyşlar 1880-1885-nji ýyllarda toplumlaýyn kanunlaryň ýyggyndysyny üns merkezine sokdy. Meselem... abbasylyk döwründe başlan we osmanly döwlet buhgalteriýasynda ulanylan «merdiwan buhgalteriýa» düzgüniniň ýerine, girdejini hasaplamaga niýetlenen ikitaraply hasaba alyş düzgünine geçildi.

«**Düyun-u Umumiye**» (içerki we daşarky bergileri kadalaşdyrýan buhgalteriýa-hasaplaýyş we gözegçilik) edarasynyň buhgalterçilik düşünjesini täzelenmäge mejbur eden üýtgeşmeleri netijesinde ikitaraply hasaba alyş düzgüni

mekdepleriň okuw programmasyna girizildi!

Şol döwürde Fransiýadan nusgalap-göçürip, dokuz kitap ýazyldy. Ýazylan kitaplaryň sany asyryň ahyryna çenli ýigrimiden geçdi. Emma awtorlarymyz gönüden-göni göçürýändigini üçin sistema doly düşüňip bilenokdylar. Şoň üçinem bu kitaplara seredip edilmeli işler haýal edildi.

Şeýle-de, döwlet Maliýe nezaretiniň (ministrliginiň) garamagynda ähli jemgyýetçilik çykdaýylaryny barlaýan edýän **«Heýeti-Teftişiyäni»** dörettdi. Bu edaranyň işi diýseň haýal kemala geldi. Çünki, ne-hä barlagçylar nädip barlamalydygyny bilýärdiler, ne-de barlanýan tarap nähili barlanmalydygyny bilýärdü.

Bazar üçin gerekli býurokratlar diňe Ýewropa ugradanyň bilen ýetişdirip bolmajagy görnüp duran zatdy. Şonuň üçin programmasy fransuz mekdeplerinden alynan **«Hamidiýe söwda mekdebi»** guruldy. («Hamidiýe» ady mekdebiň gurluşygyna 2 müň altyn beren Soltan Abdylhamyt II-den galdy.)

Gepi uzadyp oturmalyň... netijede:

Ähli kabul edilen adminstratiw-maliýe kadalaşdyryjy namalary kapitalizmiň Osmanla aralaşyp başlandygyny aňladýardy. Munuň netijesinde ýülünden başlap süňküne çenli gemrilen we bergi batgasyna batan Osmanly çökdü.

Osmanlynyň mirasdüşeri bolan Türkiýe respublikasy bu kolonial sistemadan köp zat öwrendi. Doly garaşsyzlyk üçin önümçilik we sagdyn býužet hökmanydy. Hem ýöne ençeme ýyllar geçensoň, Türkiýe gaýtadan 1838-nji ýyldaky şertnamalar döwrüne sokuldy. Ine, **«dollaryň galmagynyň»** düýbi hut şu taryhy hakykatdan gözbaş alyp gaýdýar.

Megerem, **«öndürmezden sarp eden»** AKP üçin **«täze osmanlyçylar»** diýilýäni şu bolsa gerek...

Osmanly bilen respublikanyň arasyndaky tapawut:

■ OSMANLY BANKY – MERKEZI BANK

Äpet bir çynar – Jahit Kaýra...

Döwlet işgäri... ýolbaşçy... halk deputaty... ministr... 35 kitabyň awtory.

Häzir togsan sekiz ýaşynda – öndürijilikli zähmetden-ýazmakdan birem el çekenok.

Onuň üç jiltlik **«Respublikamyzyň ykdysadyýetiniň beýany»** (**“Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü”**) kitabyny hökman okaň.

Kitabyň birinji jildi **«1923-1950 – döwletçilik-altyn ýyllar»** (**“1923-1950 Devletçilik/Altın Yıllar”**) adyny göterýär we meni diýseň täsiri astyna alan sahypalar bar munda... Häzirki günlerde ünsden düşmeýän birini siziň bilen paýlaşmak isleýärim.

Gepbaşy – Merkezi bank!

Jahit Kaýranyň gyzykly hekaýa ýaly gürrüň berýän sahypalarynda şeýle diýilýär:

«Handan hanym soraman-idemän durup bilmedi:

– Respublikanyň gurlanyna sekiz ýyl boldy. Näme üçin «İş» bankyny gursagam, Merkezi banky gurup bilmedik?

Onuň äri Sudi beý:

– Merkezi banky gurmak pikiri Izmirdäki ykdysady kongresde orta atyldy. Yzyndan hökümet herekete geçdi.

Handan hanym:

– Menem şony sorayan-da. Herekete geçen bolsa, on ýyllap näme üçin gurulmady?

Sudi beý:

*– Handan, Merkezi banky döretmek ýönekeý banklary döredeniň ýalydyr öýtme. Ony gurmak üçin ýörite hünärmenlerem çagyrylypdy. Menem bu iş bilen ýakyndan gyzyklanypdym. Ilki **Wissering** diýilýän bir gollandiýalyny çagyrdyk. Ol Gollandiýanyň Merkezi bankynyň ýolbaşçy agzalaryndan. Ol-a «guruberiň» diýdi. **Karl Müller** diýip germaniýalyny çagyrdyk. Ony Germaniýanyň Merkezi bankynyň şol wagtky başlygy Ýalmar Şaht ýollady. Müller «Sizde Merkezi banky gurup bolmaz. Ykdysady şertleriňiz we ýagdaňyz muňa taýýar däl» diýip gitdi. Onuň bu sözlerinde görübilmezçilik we päsgelçilik döretme meýli duýulýardy. Ýene bir hünärmen geldi... Italiýanyň Merkezi bankyndan **Wont Kolpi**... Soň başga-da çagyranlarymyz boldy. Şweýsariýadan Leon Wolf hem geldi. Biziňkileriň halypasy bolan Şarl Rist hem geldi...*

Netijede Rist bir beýannama taýýarlady. Beýannamada Merkezi

banky gurnagyň hökmanydygy nygtalmak bilen birlikde, täze gurlan Türkiýe respublikasynyň Merkezi banky gurnamak üçin gerekli şertleri üpjün etmekden entek ejizdigi aýdylýardy. Günbatar Osmanla edenlerini şindi Türkiýä-de edesi gelýärdi. Şonsuzam 1929-njy ýylda «**Times**» gazetini başlyklaýyn «Türkiýe bergilerini üzüp bilmän motorium yglan etjege meňzeýär» diýen ýaly ýalan-ýaşryk habarlar çap edilýärdi. Emma ýaş Türkiýe yza tesenokdy:

Merkezi bankyň gurulmagy üçin ilki başda «Osmanly» bankynyň millileşdirilmegi göz önüne tutulsa-da, ýurduň ykdysady şertleri muňa ýol bermeyärdi. Yzyndan Türkiýe «İş» bankyny Merkezi banka öwürmek meselesi orta atyldy. Emma Merkezi bankyň garaşsyz ýagdaýda işlemeginiň gerekdigi baradaky pikiri agyr basdy. We...

1931-nji ýylyň 20-nji sentýabrynda «Resmi Gazete»-de çap edilen 1715 belgili Merkezi bank hakyndaky kanuna parallellikde Merkezi bank 1931-nji ýylyň 3-nji oktyabrynda işläp başlady.»

Jahit Kaýra kitabynda är-aýal Sudi-Handanyň ogly Orhan (Rahşan Ejewidiň kakasy) bilen Namyk Zeki Aralyň söhbetdeşligini-de berýär. «Mülkiýe» mekdebinde mugallymlyk eden Namyk Zeki beý şeýle diýýär:

«Ykdysadyýeti dolandyrma meselesinde döwletiň iki guraly bar: walýuta syýasaty we maliýe syýasaty. Walýuta syýasatyny Merkezi bank ýöredýär. Walýuta syýasaty – bu, ykdysadyýetde aýlanýan puly konýunktura görä artdyrmak-azaltmak diýmekdir.

Ykdysadyýeti janlandyrmak zerurlygy dörände puluň mukdary artdyrylýar, tersine, talap çakdanaşa köp bolsa, azaldylýar. Bu işiň wagtyny Merkezi bank kesgitleýär. Osmanlyda Merkezi bankyň wezipesi ýeňillikli şertler (belli bir möçberde karz alma ygtyýarlygy) bilen daşary ýurt bankyna berlipdi: **«Osmanly» banky**... Ýagny döwletiň walýuta syýasatyny «Osmanly» banky – daşary ýurt banky öz bähbitlerine görä dolandyrardy we şol sebäpli dolanşygy gaznasyndaky altyna görä hemişe çäklendirirdi.»

Jahit Kaýranyň kitabyňy hökman okaň, respublikamyza bolan ynamyňyz hasam bekär. We... **«täze osmanlyçy»[b] sumaklaryň**

Merkezi bankyň garaşsyzlygyny ýok edip, hakyky daşary ýurt banky bolan «Osmanly» bankyny gurjak bolýandyklaryna göz ýetirersiňiz.

[b]Gyzyklaýanlar üçin bellik: fransuz ykdysatçy **Toma Pikettiň** dünýäde gyzgyn seslenme döreden **«XXI asyrda KAPITAL»** kitabynyň merkezi bilen baglanşykly bölümlerini okamagy maslahat berýärin. Merkezi bankyň ykdysady krizisiň niçiksi öňüni alyp-almandygy kitapda açyk-aýdyň orta goýulýar. «Bikanun gurlan köşkde» oturan kişi bu sahypalary okap, biraz dymmazmyka?

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazetini, 08.03.2015 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Maliýe we ykdysadyýet